

## Основні підходи до аналізу ліро-епічних творів у старшій школі

**Олена Полякова,**  
студентка магістратури спеціальності  
"Українська мова і література"  
факультету філології та журналістики  
Миколаївського національного  
університету ім. В.О. Сухомлинського

У статті подаються основні ідеї щодо аналізу ліро-епічних творів у школі. Увага зосереджена на формах і методах цієї роботи.

**Ключові слова:** домінанти ліро-епічних творів, алгоритм аналізу, літературознавчий аспект, методичні ідеї.

**Актуальність** дослідження зумовлюється складністю аналізу ліро-епічних творів, необхідністю поглибити концепцію їх вивчення та виховними можливостями, оскільки вони впливають як на емоційну сферу, так і на розумовий розвиток учнів. Літературний компонент Державного стандарту базової і повної середньої освіти вказує на те, що старшокласники повинні "орієнтуватися в жанрово-родовій специфіці вивчених художніх творів" [1, с. 18]. У Концепції літературної освіти в 11-річній загальноосвітній школі визначено, що домінуючим у старшій школі є комплексний принцип викладання, а одним із специфічних завдань — "навчити школярів виявляти жанрові особливості творів" [2, с. 6], однак стосовно вивчення різних родів літератури методичних рекомендацій недостатньо.

Проблеми вивчення ліро-епічного твору висвітлено в працях А. Ситченка (навчально-технологічна концепція літературного аналізу), Г. Токмань (екзистенціальна-діалогічна концепція викладання української літератури в старшій школі) тощо. У посібниках В. Неділька, Є. Пасічника Б. Степанишина методика вивчення ліро-епічних творів окремо не розглядається. Бракує і спеціальних монографічних досліджень про аналіз ліро-епічних творів, як і методичних статей, що б розкривали специфіку вивчення міжродових форм.

У розв'язанні проблеми вважаємо на: а) етапи аналізу ліро-епічної поеми (О. Русько); б) специфіку вивчення авторської позиції в ліро-епічному творі (М. Тимків); в) осягнення елементів композиції балади (О. Ніколенко); г) вивчення байки в школі (Г. Кузнецова). Науковці розкривають проблему вивчення ліро-епічних творів фрагментарно: подають вивчення окремих компонентів аналізу (визначення авторської позиції, композиції) або окремих жанрів ліро-епосу (поеми, балади, байки) тощо. Більшість із них наголошує на творчому підході до роботи з ліро-епічними творами, оскільки вибір шляху аналізу залежить від того, які особливості (ліричні чи епічні) є домінуючими. Однак погляди вчених на проблему аналізу ліро-епосу ще не систематизовано. Мета статті — розкрити основні підходи до аналізу ліро-епічних творів у старшій школі, де вивчення літератури набирає найбільшої повноти.

**Вступні зауваги** (теоретико-літературознавчий аспект)

Вивчення художніх творів у школі значною мірою залежить від досягнень літературознавчої науки, яка

служить своєрідним інструментарієм для їх аналізу. У статті опорними є родові й жанрові характеристики ліро-епічних творів. За літературознавчим словником, ліро-епічний твір визначається як "своєрідний літературний жанр, в якому гармонійно поєднуються зображально-виражальні засоби, притаманні ліриці та епосу, внаслідок чого витворюються якісно нові сполуки (поема, балада, байка тощо)" [3, с. 396]. На думку А. Ткаченка, до ліро-епічних творів слід відносити лише поему та баладу, інколи — байку [11, с. 126]. Кожен жанровий різновид ліро-епічних творів має свої особливості, тому розглянемо їх окремо:

а) *поема* — це ліричний, епічний, ліро-епічний твір, переважно віршований, в якому зображені значні події і яскраві характеристики [3, с. 541]. Дослідники виділяють такі її стійкі ознаки: психологізм, глибокий ліризм, емоційність, патетичність мови та глибоке розкриття почуттів персонажів;

б) *балада* — жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового ґатунку з драматичним сюжетом [3, с. 75—76]. Учені визначають такі провідні ознаки цього жанру: фабульність, сюжетність, наявність елементів фантастики й легендарності, героїзм, драматизм або трагізм подій;

в) *байка* — це коротке, переважно віршоване, алегоричне оповідання, в якому закладено дидактичний зміст; один з різновидів ліро-епічного жанру [3, с. 74]. Основні ознаки жанру: фабульність, алегоричний зміст, наявність оповідної та повчальної частини.

### Методичний аспект проблеми *Поема*

На вивчення художнього твору з урахуванням його жанрової природи звертали увагу ще на порі становлення методичної науки. М. Рибникова стверджувала, що "баладу можна вивчати за допомогою плану, ...оповідання розглядається повністю, з роману обираємо найбільш значущі уривки, розділи, частини, байка аналізується з метою осмислення її моралі тощо" [7, с. 50]. Вона наголошувала на тому, що кожен твір потребує особливої методики його вивчення. Г. Токмань пропонує розглядати цей жанр двома шляхами (як ліричний або епічний твір), оскільки поема має "потужний ліричний струмінь, тож почуття і думки героїв повинні бути в центрі аналізу твору, як і віршована образна мова; епічний елемент вимагає з'ясування

сюжету в усіх його складових і художньої ролі позасюжетних компонентів композиції" [12, с. 258]. Методист радить: "найліричніший фрагмент варто розглядати текстуально, як ліричний вірш, зупиняючись при читанні і коментуючи кожний образ у його смисловій і мистецькій наповненості" [12, с. 259], тобто вчитель на уроці літератури повинен обов'язково добирати такі форми і методи роботи, які б розкривали не лише зміст ліро-епічного твору, а й забезпечували емоційно-ліричне сприймання його змісту учнями старшої школи.

Стверджуючи, що вибір варіанта роботи над поемою залежить від пропорції ліричних або епічних частин, А. Ситченко пропонує використовувати схеми аналізу ліричного й епічного творів, балади [9, с. 205]. Наприклад, "Енеїда" І. Котляревського може розглядатися за прикладом епічного твору, а поема Т. Шевченка "Катерина" — ліро-епічного [9, с. 206]. Методист розкриває особливості вивчення ліро-епічного твору в старшій школі на прикладі розробленої моделі уроку вивчення поеми І. Котляревського "Енеїда" в 9 класі. Автор пропонує обрати пообразний тип аналізу, сформувати творчі групи учнів (історики, читці, художники, психологи, літературні критики тощо) та здійснити розгляд поеми переважно за прикладом епічних творів, оскільки епічне начало у даному випадку є домінуючим [9, с. 206]. З допомогою пообразного аналізу старшокласники зможуть не лише збагнути характери усіх персонажів, а й простежити авторську манеру, художні засоби творення образів. Поділ учнів на групи дає змогу розкрити різні аспекти художнього твору, встановити міжпредметні зв'язки, а головне — особистісно зорієнтувати навчальний процес, адже кожен учень обирає завдання, які найбільш близькі його життєвому досвіду.

Пропонуючи аналізувати будь-яку поему з урахуванням її особливостей, прагнучи навчити учнів бачити жанрову різноманітність, художню неповторність літературних родів, О. Русько визначає три етапи аналізу ліро-епічної поеми: а) послідовне нагромадження спостережень над окремими літературними явищами й підготовка до їх узагальнення; б) розкриття теоретичного поняття; в) застосування знань на практиці та поглиблення їх у процесі подальшого самостійного читання [8, с. 37]. Методист стверджує, що поему "Слово про рідну матір" М. Рильського не варто аналізувати тільки як епічний твір, бо вся вона перейнята почуттями ліричного героя. Учні повинні простежити, чим ви-кликани ці переживання, як поступово одна за одною виникають і змінюються картини, чим зумовлений їх зв'язок у творі. Тому спостереження над жанровими особливостями поеми в школі сприяє глибокому проникненню учнів у художній твір, бо розкриття сюжетних подій у творі відбувається крізь призму емоційного сприймання ліричним героєм.

Спираючись на важливі загальномистецькі закони, які потрібно враховувати вчителю під час аналізу поеми, Б. Степаншин зазначає, що вчитель повинен дотримуватися закону безперервності: читаючи з учнями поему, він завершує урок бесідою, котра закріплює емоційне сприйняття твору, аналіз якого проведе на наступному уроці, коли "мову почуття буде переведено на мову роздуму" [10, с. 197]. Наголошуючи на правильному співвідношенні сприйняття й аналізу твору, методист вказує, що "дотримання цього принципу сприяє естетичності аналізу: літературний твір постає перед учнями не як конгломерат тропів, фігур, композиційних і позакомпозиційних засобів, а як живий пульсуючий витвір красного письменства, що виграє роз-

маїттям барв усієї палітри почуттів" [10, с. 197]. Отже, під час вивчення поеми слід відвести значну частину уроку (а по можливості й цілий урок) для емоційного сприйняття художнього твору, де учні матимуть змогу поділитися враженнями від прочитаного, виразно зачитати найліричніші уривки, а лише потім можна переходити безпосередньо до аналізу, з'ясовуючи, за допомогою яких засобів автор досяг певного естетичного ефекту, як композиція впливає на художню неповторність твору, яку роль відіграють позасюжетні елементи тощо.

Вивчення поеми в старшій школі потребує визначення домінуючого начала твору: епічного (робота над сюжетною канвою твору, виокремлення елементів композиції, розкриття образів головних героїв), ліричного (емоційне сприймання твору, коментування почуттів ліричного героя, характеристика версифікаційної майстерності), ліро-епічного (поєднання прийомів роботи з різними родами літератури).

### **Балада**

Актуальною в методиці літератури залишається і проблема вивчення балади. Пропонуючи методику її аналізу, А. Ситченко вважає доцільним показати учням спільні її ознаки з епічними, ліричними й драматичними творами, оскільки теоретичні знання про баладу є основою для здобуття учнями вмінь її аналізувати [9, с. 198]. Обґрунтовуючи вибір шляху цієї роботи, методист зазначає, що "слід більше спиратися на досвід роботи з ліричними та епічними творами, зокрема оповіданнями та їх різновидами: казкою і новелою" [9, с. 199]. Але, як стверджує вчений, не потрібно забувати, що провідними факторами, які визначають вибір схеми роботи з баладою, є її віршована форма й ліричний струмінь [9, с. 199]. Тому, за концепцією А. Ситченка, балади, в яких переважають ліричні доміанти, потрібно аналізувати за прикладом аналізу ліричних творів, а балади значного обсягу й епічного матеріалу варто аналізувати комбіновано, тобто розглядати їх загалом як епічний твір, а окремі фрагменти — як ліричні поезії. Алгоритм аналізу, який пропонує методист, має багато спільного з порядком аналізу ліричних творів; його відмінність полягає у тому, що додаються два важливих пункти: про розгляд події та жанру, що сприяє глибшому розкриттю художньої тканини балади:

1. Настрої (або почуття, передані у творі).
2. Подія (допомагає зрозуміти й відчувати ці настрої й почуття).
3. Образи (які найбільше виражають ці настрої).
4. Образотворчі засоби (тропи, фігури тощо, які підсилюють ці настрої).
5. Ритм поезії (увиразає її зміст і спрямованість).
6. Основні думки й почуття (навіює цей твір).
7. Краса і значення твору.
8. Ознаки поетичного жанру балади.
9. Зв'язки з іншими творами [9, с. 200].

Визначаючи специфіку вивчення балади в школі, Г. Токмань теж радить аналізувати цей жанр залежно від ліричних чи епічних доміант. Вона пропонує підходити до аналізу цього типу творів нетрадиційно, наприклад, поставити завдання переказати сюжет твору і вмотивувати вчинки героїв їхніми почуттями. У центрі балади, на думку Г. Токмань, "незвичайна подія, яка часто зображується міфологізовано, романтично, на тлі бурхливої природи" [12, с. 257], тому потрібно детально розглядати пейзажні та фольклорні елементи твору.

Рекомендації до вивчення балади в старшій школі подає А. Ткаченко на прикладі творчості І. Драча ("Балада про соняшник", "Балада золотої Цибулі", "Крила"

тощо). Прикметною рисою жанру балади науковець визначає "перевтілення", наприклад "дівчина стає тополею, вербою, калиною, козак — явором..." [5, с. 282], що вказує на тісний зв'язок авторських балад з фольклорними. Вивчення поетики балади на уроці літератури А. Ткаченко пропонує провести у вигляді виразного читання з небагатослівним пояснювальним "супроводом" учителя з активізацією аудиторії за допомогою запитань [5, с. 284]. Аналізуючи балади, вчений радить звернути увагу на "незвичність опису", розкрити метафоричність висловів, що зустрічатимуться у творі. На необхідності складати план балади для глибшого засвоєння її змісту наголошує М. Рибникова, що свідчить про виокремлення нею переваги епічного фактору цього жанру. Такої ж думки дотримується й О. Ніколенко, яка пропонує під час аналізу балади визначати елементи її композиції та основних частин сюжету [4, с. 107—108]. Запропоновані прийоми роботи треба ефективно використовувати в поєднанні з емоційно-чуттєвим фактором сприймання художнього твору, оскільки не можна залишати поза увагою віршовану форму й ліричний струмінь жанру балади.

Під час вивчення балади в старшій школі особливої уваги потребує розкриття її ліричних особливостей (осмислення почуттів і настроїв ліричного героя, ви-значення художніх засобів, ритму), а також сюжетної частини (фантастичні перетворення, трагічні події), яка допомагає їх зрозуміти й відчувати.

### **Байка**

Найбільш суперечливі думки в літературознавстві й методиці літератури викликає проблема визначення байки та її аналізу. Труднощі полягають у тому, що одні вчені пропонують розглядати цей жанр на межі трьох літературних родів, інші — відносять її до ліро-епічних творів. Методику вивчення байки в школі пропонує Г. Токмань, яка зауважує, що "байка розглядається і як епічний твір з певним сюжетом, що переказується учнями; і як драматичний твір з гострими конфліктом і діалогом в центрі зображення — тому вона часто читається за ролями або інсценізується в класі; і як ліричний віршований твір, що потребує уваги до образності мови й до особливостей версифікації" [12, с. 257]. Подібної думки дотримується й А. Ситченко, який стверджує, що "байки можна аналізувати за прикладом епічних, ліричних і драматичних творів, залежно від того, яке начало в них активніше — епічне, ліричне чи конфліктне" [9, с. 193]. І. Соболев пропонує читати байку на уроці за особами, як під час вивчення драматичних творів. А. Ткаченко рекомендує розрізняти епічну та ліро-епічну байку, обґрунтовуючи, що "в останній, крім оповідної фабули та узагальненої моралі, має бути і яскраво виражене індивідуально-авторське прочитання чи оригінальний поворот теми" [11, с. 128]. Більшість байок перебувають на межі трьох літературних родів — епосу, лірики й драми; прозові байки одно-

значно слід відносити до епічних творів, а лише незначну частину українських байок можна вважати ліро-епосом (А. Ткаченко). Байки в старшій школі майже не вивчаються, за винятком творів Г. Сковороди у 9 класі, але, враховуючи художні особливості, їх не можна вважати ліро-епічними творами, оскільки домінуючим є епічна форма, діалогічна будова твору й філософсько-релігійний зміст.

Отже, вивчення байки у старшій школі вимагає синтезу прийомів роботи з епічними, ліричними і драматичними творами

Спираючись на провідні методичні ідеї, можна виокремити такі концептуальні положення вивчення ліро-епічних творів у старшій школі:

специфіка опрацювання ліро-епічних творів залежить від домінування в них ліричного чи епічного фактору;

найбільш ефективним у розкритті всіх аспектів міжродових жанрів є комбінований шлях аналізу;

можливе застосування у старшій школі варіантів схем аналізу ліричного, епічного творів або балади;

поєднання прийомів роботи з різними родами й жанрами літератури (переказування сюжету й мотивація вчинків героїв їхніми почуттями, складання плану й розгляд версифікаційної майстерності мови твору тощо).

### **Література**

1. Державний стандарт базової і повної середньої освіти. — К.: КНТ, 2004. — 88 с.
2. Концепція літературної освіти в 11-річній загальноосвітній школі / [підг. О. Ніколенко, Л. Мірошніченко, М. Сулима та ін.] // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. — 2010. — № 7 — 8. — С. 2—7.
3. Літературознавчий словник-довідник / [авт.-уклад. Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін.]. — К.: ВЦ "Академія", 1997. — 752 с.
4. Ніколенко О. Вивчення зарубіжної літератури. 7 клас / О. Ніколенко. — Харків: Веста, 2002. — 256 с.
5. Нові імена в програмі з української літератури: посіб. для вчителя / [упор. В. Неділько]. — К.: Освіта, 1993. — 351 с.
6. Пасічник Є. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах: навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти / Є. Пасічник. — К.: Ленвіт, 2000. — 384 с.
7. Рыбникова Л. Очерки по методике литературного чтения / Л. Рыбникова. — М.: Просвещение, 1985. — 288 с.
8. Русько О. До аналізу ліро-епічної поеми. (На прикладі творів М. Рильського "Слово про рідну матір" та В. Сосюри "Червона зима") / О. Русько // Українська мова і література в школі. — 1971. — № 7. — С. 37—42.
9. Ситченко А. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу: монографія / А. Ситченко. — Київ: Ленвіт, 2004. — 304 с.
10. Степанишин Б. Викладання української літератури в школі / Б. Степанишин. — К.: РВЦ "Проза", 1995. — 256 с.
11. Ткаченко А. Мистецтво слова. Вступ до літературознавства: підр. / А. Ткаченко. — К.: Правда Ярославичів, 1998. — 448 с.
12. Токмань Г. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція / Г. Токмань. — К.: Міленіум, 2002. — 230

### **Елена Полякова. Основные подходы к анализу лиро-эпических произведений в старшей школе**

*В статье подаются основные идеи относительно анализа лиро-эпических произведений в школе. Внимание сосредоточено на формах и методах этой работы.*

**Ключевые слова:** доминанты лиро-эпических произведений, алгоритм анализа, литературоведческий аспект, методические идеи.

*In article the basic ideas concerning the analysis liriko-epichnyh literary works at school are represented. The attention is concentrated to forms and methods of this work.*

**Key words:** dominants liriko-epichnyh literary works, analysis algorithm, literary aspect, an idea method.